

DOĞU VE BATI KÜLTÜRLERİNDE DÜŞSEL YARATIKLAR

Enis Batur

Düşsel hayvanlar üzerine yazılmış kitaplar, içerdikleri düşlem payı ne olursa olsun, gerçeğin (sırtının belki, ama yüzünün de) çoğaltmalarıdır bir bakıma. Tarihöncesi, ya da insan öncesi zamanın boyutlarını yaklaşık olarak saptıyor bilginler. Ama bu zamanı yoğun bir sis perdesinin gerisinden, o da bir ölçüde izleyebiliyoruz biz yirminci yüzyılda yaşayanlar: Bilgimiz hayli kısıtlı, bilinenler de hep kesin kanıtlara dayanmıyorlar doğrusu. Bu dönemde yeryüzünü kaplayan yaratıklar üzerine insanın toplayabildiği izler ise, sözcüğün tam anlamıyla gerçeküstü bir görünüm taşıyor. Böyle olunca, "düşsel yaratık" dediğimizde gerçeğin ne oranda üstünü çizdiğimiz de belirsizleşiyor.

Jorge-Luis Borges, "Düşlemsel Hayvanlar Elkitabı"na(1) yazdığı önsözde, seçkisine aldığı hayvanların bir araya toplanacağı bir hayvanat bahçesinde kişinin, bir çocuğun ilk kez olağan bir hayvanat bahçesine gittiğinde kapıldığı duygunun benzeşini duyacağını belirtip, Schopenhauer ile ilgili yerinde bir saptama yapıyor: "Schopenhauer bize, çocuğun kaplanlara korkusuzca yaklaşacağını; çünkü kaplanların kendisi, kendisinin de kaplanlar olduğunun, ondan da öte, kendisinin olsun kaplanların olsun, tek bir özün, istem'in biçimleri olduğunun bilincine varacağını söylerdi". İmgesel olanın, gerçekleştikten sonra olumsuz bir gerçek olarak da olsa "gerçekler" düzlemine geçmesi sözünü ettiğimiz belirsizliği besleyen kaynaklar arasında -öyle ki gerçeği çoğaltmak için- düşlemek yeterli.

Bu düş gücünün işlemeye başladığı yer, tarihsel gelişimi göz önünde tutulursa, gizemci dünya görüşlerinin boy attığı coğrafyadır. El ve göz, tarihin bellekleri olarak düşünülürse, yazısal ve görsel üretimlerin taranması bu gözlemin en etkin kanıtlayıcısı olabilir. Söylenenlerin pek çoğu düşsel yaratıklarla bezelidir. Aynı bağlamda kesitler veren resimler, yontular da buna tanıktır. Aztek, İnka uygarlıklarından Orta-Doğu kültürüne, oradan da Uzak-Doğu'ya ve Afrika'ya dek bu yorumun geçerliliği dün savunuldu, bugün de savunulabilir.

Söylence bağlamında; düşsel yaratıklar çoklukla bir dönüşüm / başkalaşım evresinin sonucunda çıkarlar ortaya. Ya gövdeleri insanındır, ya da başları. Öteki boyutu boğa, kuş, at, balık taşır. Kimi zaman üçlü ya da düpedüz çoğul bir oluşum göze çarpar: İnsan başlı (ama boğa boynuzlu), kanatlı (ama at gövdesi üzerinde) örnekse. Batı uygarlığında, düşlem düzleminde bozulmaya uğrayan hemen hep biçim'dir. Geri kalan nitelikler, bu önsel bozulmanın kaçınılmaz sonucu olarak değişime uğrarlar. Düşsel yaratıklar özellikle ortaçağda şaşırtıcı bir anlamda gözde olmuşlardır. Jurgis Baltrusaitis, bunların dağılımını şöyle yapıyor(2): "Kan kurutan otuna ve kanatlı bir ejderhaya Nil'in doğu kıyısında rastlanır. Karşı kıyıda, Ermiş

Antonius manastırının karşısında, kuş başlı ve uzun boynuzlu bir satir, bir eğinimi dile getirir. Kaknusa daha güneyde rastlanır; kadın başlı ve yılan kuyruklu bir kuştur. Akdeniz'de bir balık-siren egemendir. Asya ejderhalarla doludur. Kartal başlı aslan İskit ülkesinde, pelikan Semerkand dolaylarında yaşar." Bu büyük acunsal karmaşanın zengin bünyesi Ortaçağ resminin başat anlatım özelliğini belirlemiştir. Yalnızca Bosch, Cranach, Dürer ve Brueghel değil, Michelangelo gibi bambaşka bir düzlemde üretim gösteren sanatçıların yapıtları bile aynı salgına uğramıştır. Baltrusaitis'in son kertede sağlam imgelerle dile getirdiği gibi, "Bir Eğinimler Cehennemi, bir Cehennem Eğinimleridir olağanüstü ile korku verenin doğaötesel alaşımını çizедuran; Saturne'ün çocukları olan deliler ve düşünürler ise düşü kutuplaştıran keşif ile ilişkiye girmişlerdir(3)." Bu gözlemin doğruluğu Bosch'un herhangi bir resmine bakılmakla anlaşılabileceği gibi, ıralık bir ortaçağ halısında ya da bezeli bir elyazmasında da (örneğin, Windmill mezamirliğinde) vurgulanabilir(4).

Düşsel yaratıkların İslam geleneğindeki konumu Batı geleneklerine oranla daha can alıcıdır. İmgelem düzeyinde, çoğu kez biçimsel dönüşümlere, başkalaşımlara sırt vermez İslam simgeciliği. Düş özneleri eski Yunan söylencebilimindeki insan / Tanrı ikilemini korumakla kalmazlar: Bir yandan da Tanrıbilimsel aşkınlığın çevresinde ikincil bir derişmeye ulaşırlar. Böylelikle de, kurulan imge dizgeselliği çoğalıp çığırından çıkmaz -özel olanı yitirme sakıncası da gözle görülür bir biçimde azalır. Kaldı ki, ortaçağ Batı sanatı, Doğu sanatı ile olan ilişkisini hemen hep biçimsel çerçeveler içerisinde kurmuş gibidir. Bunun somut örneğini İkinci Frederique'in Doğan Yetiştirme Öğretisi'nde görmek olası: Doğrudan bir İslam etkisini dışlaştıran bu yapıtta sergilenen dokuz yüzü aşkın kuş içi boş birer tasarım gibi simgesel yüklerinden yalıtılarak anlatılmıştır. Bu da, kimi dönemlerde Uzak-Doğu'da rastlanmış olduğu gibi, düşselin kof bir nesneye dönüştürölüşünü öne getirmeye yeter.

Nedir bizi İslam gizemciliğinde söylence / düşlem ikilisi üzerine bu yolda düşünmeye sürükleyen? Temelde, bir yazı geleneği olarak adlandırılabilir bu yorumu doğuran neden. Bidpay'ın Kelile ve Dimne'si, Sadi'nin Gülistan'ı, al-Ahnaf'ın Kitâb al Baytara'sı, İbn Baktışû'nun Manâfi al-Hayavân'ı, al-Câhiz'in Kitâb al-Hayâvân'ı ilk dile gelen örnekler. Ferideddin-i Attar'ın Mantık ut-tayr'ı ise, söz konusu geleneğin bizce en derişik görünen ürünü. Tasavvuf öğelerinin(5) düzenleşimlerini usta bir kurguyla sergiliyor Attar. "Otuzuncu Makale" simurgun öyküsüne ayrılmış; burada İslam simgeciliğinin en zengin anlatımlarından biri ile karşılaşırız:

4553- "Cihan simurgunun yüzü aksetti, o anda o nurun aksıyla simurgun yüzünü gördüler.

Fakat simurga bakınca gördüler ki simurg o otuz kuştan ibaret. Bunda şüphe yok! Başları döndü; şaşırıp kaldılar; ne olduklarını bir türlü anlayamadılar.

Kendilerini simurg olarak gördüler. Esasen sen simurgsun, simurg senden ibarettir. Kuşlar simurga bakınca orada ancak kendilerini gördüler... Kendilerine bakınca da

orada simurgu gördüler.

Bir anda simurga da baktılar, kendilerine de. Bu sefer her ikisi de eksiksiz artıksız bir simurgdan ibaretti!

4560- Bu oydu, o da bu! Bunu iki âlemde de bir kimse duymamış, işitmemiştir!".

ve

4564- "O tapıdan dilsiz, dudaksız bir ses geldi: Güneşe benzeyen bu tapı bir aynadır,

Kim gelir bakarsa orada kendini görür. Kendisi candan, tenden ibarettir; orada da canını, tenini seyreder!

Siz, buraya otuz kuş olarak geldiniz. Bu aynada da otuz suret peydahlandı.

Kırk, yahut elli kuş gelse kendilerinden varlık perdesi kalktı mı? Kırk, yahut elli kuş görürler!

Daha çok kuş gelse yine kendilerini görür, kendilerini seyrederler!

4569- Yoksa kimde o göz var ki bizi görebilsin(6)."

İkharos ile Hallacı Mansur arasında kurulabilecek bir bağlantıyı Attar'ın metni de doğruluyor: Simurgun öyküsünü izliyor(7). Kültürel bir geçişime de tanık oluyoruz Mantık ut-tayr'da: Attar, "kuş kanadının kıymetini, kanadı yandıktan sonra anlar" (2601) derken besbelli İkharos'a gönderme yapıyor - "Bazısının güneşin hararetiyle kanatları yandı, yürekleri kebaboldu" (4463) kümesiyle de.

Mantık ut-tayr'da kaknus, hüdhüt, yarasa da belirli simgesel yükler taşıyorlar. Ama bütün tasavvufi birikim gelip simurga dayanıyor: Kaknus da olsa, hüma da olsa "aynada peydahlanacak suret" onunki çünkü: Simurg, bir bakıma varlığın tözü. Gene de, tek tek söz konusu simgeselliğin oluşumuna katkıları göz önünde bulundurulursa, düşsel kuşların Hristiyan simgeçiliğinin ürünü olan düşsel yaratıklardan nasıl kalın çizgilerle ayrıldıkları açığa çıkacaktır:

1. Anka: İsmi bilinen, cismi bilinmeyen söylence kuşu. Uzun boylu olduğu için kendisine uzun boylu anlamına gelen "Anka" denilmiştir. Söylenceye göre, bu kuş son derece uzun boyunlu, renk renk kanatlı, insan yüzlü, iri cüsseli bir yaratıkmış. Çaylağın fareyi yutması gibi o da fil yutarmış. Anka çok eskiden insanlar arasında yaşarmış, fakat bir gün bir gelini kapıp götürmüştü. Bunun üzerine, halk, o devirde yalvaç olan Hanzele'ye yakarmış. O da ankaya ilenmiş. Tanrı onun yakarısını kabul edip ankayı deniz içinde bulunan bir adaya göndermiş. Bu adaya insanlar gidemezmiş. Anka dağlar büyüklüğünde yumurta yumurtlarmış(8).

2. Hüdhüt: Çok renkli, çizgili ve fena kokan bir kuş. Mezbelede açtığı bir çukur içinde yumurtlar. Yer altında bulunan suları, sanki bir cam içinde imiş gibi gördüğü rivayet edilir(9). Görünmeyen dünya'dan haberler taşır (Attar) ve ilahi arayış içindeki ruhun gizemci güzergâhı'dır yolculuğu.

3. Hümâ: Kemik yemek suretiyle yaşayan mevhum bir kuş. Uçtuğu zaman, gölgesi kimin başına düşerse onun bir devlet ve saltanata kavuşacağı söylenirmiş. Hümâyı bile bile öldüren bir kimsenin kırk gün içinde öleceğine inanılırmış.

Bir başka metinde, Taceddin Yalçinkuloğlu'nun Risale-i Azize' sinde (Kazan, 1908) bir değişken söz konusu:

4. Diyorlar ki, Hümay kuşu maruf bir kuştur. Kuzgun büyüklüğünde olup, kanat uçları kara, başı yeşil olur. Yaşadığı yer havadadır. Yumurtasını havada yumurtlar, yavrusunu da havada çıkarır. Diyorlar ki hümay bazen yeryüzüne kırk arşın kadar yaklaşır ve geri döner. İşte o zaman bu kuşun gölgesi birinin üzerine düşerse cihanda padişah ola(10)."

5. Şaman metinlerinde de rastlanıyor düşsel kuşlara:

"Kadın bir kuş olup uçtu; bu kuş eti yenmez, tüyü yelek olmaz Kurday denilen kuştur. Tanrı erkeği yakalayıp yüzüne tükürdü; o da bir kuş oldu; bu da Yalban denilen kuştur(10)."

Düşsel kuşların musiki çerçevesinde belirgin bir yerleri var. Mahmut Gazimihal uzun uzadıya duruyor bunun üzerinde: "Musikar ve Kaknos kuşları da musikinin cetleri sayılmak üzere Fars metinlerinde vardı. Bunlar ayrıca Çin'in Fong adlı musikici rivayetinin en derin geleneğine göre "perde dizisinin icadı" işte bu Fuang-Hoang adlı olağanüstü kuşun eseriymiş! Efsaneye göre Tanrı Pan'ın kovaladığı Sirens adlı su perisi kaçarken Ladon Irmağına atılarak kamışa inkılap ediverdi. Pan işte o kamışı koparıp bir musikar düdüğü yaptı. Doğulu yazarlar Kuknos kelimesinin Kuknoz, Koknos, Koknos ve Kaknos da okunabildiğine bilhassa dikkatleri çekerek "lûgat-ı rumi"den olduğunu belirttikleri halde kuşun Hinde mahsusluğunda birleşiyorlar! Anka gibi ismi var cismi yok bir kuş: Güzel sesli ve tüyü nakışlıdır. Gagasında 360 delik vardır. Dağ tepesinde rüzgâra karşı oturur ve gagası garip sesler çıkarır, hatta her delikten bir türlü makam terennüm edermiş. Bir kaynak kaknosun yerini Hindistan'ın Şenguna Adası olarak gösteriyor. Burnunun 50 deliği ve herbirinden kuyruğuna kadar yol varmış. Bin yıllık ömrünün intiharla bitişini aynı veçhile anlatırken burun deliğinden ateşler çıkararak yandığını rivayet ediyor aynı kaynak: "Dirler ki hükemâ musikîyi ol kuşun âvazından ihdas eyledi(11)."

Düşsel yaratıkların yazınsal gelenekte de önemli bir yer tuttukları görülüyor. Batıda; ortaçağ metinlerinde; sonra da "romantik" ve "simgeci" okullarda özel bir açık görünümü taşıyor bu yaratıklar. Rabelais'den Flaubert'e, Leconte de Lisle'e; Edgar Allan Poe'dan Kafka'ya; Borges'e uzanan çizgide, sınırları hayli geniş bir düşlem ailesi oluşuyor. Pantagruel'in Gırgır Düşleri'nden ortaçağın deccal kokusu yayılıyor. İngiliz doğaötesi şiirinde, Blake ve romantiklerde, Poe'da siyah, karamsar bir gösterge, düşsel yaratıklar. Flaubert gerçeğin öteki yanına, alt bilinç katmanlarına doğru ışık tutarken bir bakıma gerçeküstücüleri muştuluyor. Ermiş Antonius'un Eğinimi'nin son bölümünde bu gelişimin somut bir örneğine rastlıyoruz:

"MARTİKHORAS - devsi kırmızı aslan, insan yüzlü, dişleri üç sıra.

KATOBLEDAS - yabani kara manda; yere kadar düşen başı bir domuz başıdır ve omuzlarına boş bağırsak gibi gevşek, ince uzun bir boyunla takılıdır.

BAZİLİK - mor renkli büyük yılan; üç boğumlu bir ibiği, biri altta biri üstte iki dişi vardır.

GRİFON - akbaba gagalı aslan; kanatları beyaz, pençeleri kırmızı, boynu mavi.

DENİZ HAYVANLARI - tulumlar gibi toparlak, maden yaprakları gibi yassı, testereler gibi diş diş(12)."

Bu simgesel dil yetisinin barındırdığı saydam gizilgüçte, ruhsal etkinliğin önemi azımsanmayacak bir yansımasını görüyoruz. Geçtiğimiz yüzyılın en zorlu yazınsal anıtlarından birisi olan "Eğitim" çözümlemenin son aşamasında, bir bastırılmış dürtüler sergisi olarak açığa vuruyor delik-deşik gövdesini. Flaubert, ruhsal yaşamını bir uçtan ötekine yoğunluğu artarak kateden kadına dönüşme isteğini, sonradan Madame Bovary'i ateşte öz yitimini arayan semendere dönüştürerek iyice dışlaştırıyor(13).

Günümüz Türk yazınında düşsel yaratıkların tuttuğu yer ise, daha çok masalcı bir geleneğin çerçevesinde ışığa tutulabilir. Bu konuda yapılacak bir araştırma, Onat Kutlar ve Edip Cansever'de beliren varoluşçu masalsılığın yanında, Karasu'nun "Bir Ortaçağ Abdalı'ndaki doğaötesi / düşlem ilişkisini, Ferit Edgü'nün Köpeğin Isırdığı Kriptozoolog'undaki Kafka / Borges alaşımını ayrı odaklardan yola çıkarak aynı düzleme yerleştirebilecektir. Bir başka odak da, Behçet Necatigil, Ece Ayhan ve İlhan Berk'de kaynağı ister Divan şiiri olsun, ister musiki tarihi ya da söylenebilim, aynı düzleme varabilme yolunda kurulabilir. Bu düzlemse simgesel'inkinden başkası değildir.

NOTLAR

(1) *Manual de Zoologia Fantastica*, Mexico-1957. Seksen iki parçadan oluşan bu kitabın ikinci baskısı, otuz dört ekle birlikte, *EI libro de los Seros Imaginarios* başlığı altında Buenos Aires'de, gene aynı yıl yayımlandı. Burada kitabın İngilizce çevirisinden yararlandık: *The Book of Imaginary Beings*, Middlesex-1974.

(2) Jurgis Baltrusaitis, *Réveils et Prodiges*, Paris-1960, s. 254. Aynı konuda, bakınız: *Herodot Tarihi*, s. 116-132, İstanbul-1973, Çev. M. Ökmen.

(3) J. Baltrusaitis, *agy*, s. 288-293.

(4) Geleneği tek yönlü almayı bir takıntı kılığına sokan kimilerine, çağdaş bir ressamın, örneğe Arnold Böcklin'in, bu düşlemsel gotik ile yoğun ve sağlıklı bir ilişkiye girebileceğini de geçerken anımsatalım.

(5) Bir İslam tarihçisi, René Guénon, sık sık "gizemcilik" ile "tasavvuf"un birbirleriyle karıştırıldığından yakınıyor: *Aperçus sur l'Esotérisme Islamique et le Taoisme*, 1973, s. 137, 143. Guénon, Louis Massignon'a ve Henri Corbin'e "ivedi" yoldan aynı yargıyla yaklaşıyor. Nedir Guénon'u "gizemcilik" ile "tasavvuf" arasında böylesine kesin sınırlar çizmeye iten? Guénon, "İslam içerikçiliği (ésotérisme) nin gizemcilik ile hiçbir ortak yanı yoktur. Bir kez gizemcilik doğrudan doğruya Hristiyanlığın bir ürünü olarak gözükür. Sonra gizemcilik, tanımı gereği bütünüyle dinsel alandan kaynaklanan bir tanıma iye; demek ki yalnızca dışrak bir öğreti, üstelik ereği de arı bir bilgi değil" diyor yaklaşık olarak (*agy*, s. 21, 24). Gizemciliğin bir tarikat olmadığını, halkalar, silsileler olarak da gelişemeyeceğini ekliyor sözlerine. Burada, Guénon'un sözcüğün anlam alanını dar tuttuğunu söylemek gerekecek. Massignon gibi, olumsuz bir olumsuz tanrıbilimi (athéologie négative) üzerine tartışılan toplantılarda bulunsaydı, kuşkusuz biraz olsun çağdaş yorumsamadan nasibini alabilirdi. Guénon. Georges Bataille'in, örneğin, gizemcilikten anladığı dinsel bir öğreti ile bağdaşacak gibi değildir. Bir iç-deney'in hangi bireysel ilkelerle kurulabileceğini gösteren en iyi yapıttır *La Somme Atheologique*. Bunu dinsel yükükle oluşmuş olmasına karşın bir Maître Eckhart'ın, bir Loyola'nın evrimlerinde de görüyoruz. Bu konuda, ne yazık ki düzmece düşünür İdris Şah da bizim koşutluğumuzda düşünüyor: *Oriental Magic*, s. 71-128. Hilmi Ziya Ülken de aynı doğrultuda düşünüyor: René Guénon a göre İslamiyet mistik bir din değil ésotérique bir dindir. Çünkü dairenin çevresinden yani şeriatın, merkeze yani gizli hakikate doğru sayısız yollarla (tarikatlar)

varılacağını kabul eder. Gu  non'un bu hükmü yanlıştır. Tarikatlar İslama mahsus değildir, Hristiyanlık ve Budizmde de vardır. Dinin   sot  rique anlaşılışını bütün din saymak doğru olsa, bunu İslam'a maletmemek lazım gelir". (Varlık ve Oluř, 1968-Ankara, s. 151).

(6) Ferideddin-i Attar, Mantık al-tayr,   ev. A. Gölpınarlı, 1945-Ankara, Cilt II, s. 188-189.

(7) Attar daha önce de vurguluyor bu iliřkiyi: 4072-4081, agy, s. 148-149.

(8) Damir  , Hay  t  l-Hay  v  n, II, s. 186. Ahmet Efl  ki'den aktarıyorum: II, s. 351.

(9) Damir  , agy, s. 436.

(10) Abdülkadir İnan, şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar, 2. basım: 1972-Ankara, s. 18.

(11) Mahmut Gazimihal, Musiki Sözlüęü, 1961-Ankara, s. 77.

(12) Gustave Flaubert, Ermiş Antonius ve řeytan, 1968-İstanbul,   ev. S. Eyuboęlu, s. 192-196.

(13) Flaubert'de, özellikle yaşamının sonuna doğru kesin bir açıklık kazanan bu isteğin ayrıntılı bir dökümü, Jean-Paul Sartre'ın Ailenin Budalası adlı yapıtından izlenebilir.

Ulusal Kültür Dergisi'nin, Ocak-1979/3 tarih ve sayılı basımında yayınlanmıştır.